

Crisistijd

NAAR EEN ANDERE WAARDERING VAN MARKT EN OVERHEID

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Goudzwaard, B.

Crisistijd.

Naar een andere waardering van markt en overheid.

Mr. G. Groen van Prinsterer-lezing 2010.

Met co-referaat door dr. Mulder, P.

ISBN 978-90-71075-12-4

© 2010

wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie

Mr. G. Groen van Prinsterer stichting

Postbus 439

3800 AK Amersfoort

wi.christenunie.nl

Crisistijd

NAAR EEN ANDERE WAARDERING VAN MARKT EN OVERHEID

Dr. Bob Goudzwaard
met een co-referaat door dr. Peter Mulder

Lezing en co-referaat zijn uitgesproken op dinsdagavond 11 mei 2010
in *Stadscafé De Observant* te Amersfoort

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf	5
Bob Goudzwaard Crisistijd. Naar een andere waardering van markt en overheid	6
Peter Mulder Leve de markt, maar wel in de economie	18
Eindnoten	26
Literatuur	27

WOORD VOORAF

De avond van de Groen van Prinstererlezing 2010 was een mooie avond. Er was een eminent geleerde met een lange staat van dienst aan de christelijk-sociale traditie. Er was een veelbelovende, jonge econoom die zijn geloof niet onder stoelen of banken stak. En er was een volle, meelevende en meesprekende zaal. Kortom, het was een prachtige aflevering van de jaarlijkse Groenlezing.

Prof. Bob Goudzwaard verbond in zijn lezing een scherpe, niets verbloemende kijk op de economische stand van zaken met christelijke hoop. Hij schetste een indringend beeld van een combinatie van crises – voedsel, veiligheid, klimaat, energie –, maar komt ook met praktische voorstellen voor verbetering. In deze lezing positioneerde hij de christelijk-sociale traditie tussen enerzijds het liberale primaat van de markt en anderzijds de sociaal-democratische focus op de collectieve sector. En het is die positie waarin de ChristenUnie zich thuis voelt.

Voor het eerst bij onze Groenlezing hebben we iemand gevraagd om een co-referaat te houden om zo de discussie te verdiepen en richting te geven. Met de bijdrage van Dr. Peter Mulder is dat experiment meer dan geslaagd. Hij daagde Prof. Goudzwaard en ons uit om de kritiek op het falende marktmechanisme te preciseren. De markt heeft haar zegeningen, maar dan wel daar waar zij hoort. Maar de overheid moet wel heldere spelregels opstellen en goede scheidsrechters aanstellen, terwijl de samenleving – zorg, onderwijs, gezin – juist gevrijwaard moet blijven van commercialisering.

De opgave waar beide sprekers de ChristenUnie – en het Wetenschappelijk Instituut (WI) in het bijzonder – voor plaatsten, is om de uitdagingen van onze tijd aan te gaan en de rollenverdeling tussen markt, overheid en samenleving opnieuw te doordenken. Ik wil hier alvast aankondigen dat het WI die uitdaging wil aangaan. In die zin is de Groenlezing van Bob Goudzwaard en het co-referaat van Peter Mulder een aanzet voor een verdere bezinning.

Ik bied u hierbij graag deze twee prachtige lezingen aan en hoop dat ze ook u prikkelen tot verdere reflectie. Ik dank hierbij de twee sprekers voor hun bijdragen. De Groenlezing van 2010 was een mooie editie en is ook nog eens de opmaat voor een nieuwe studie van het WI.

Nu alvast veel leesplezier!
Gert-Jan Segers
Directeur WI ChristenUnie

CRISISTIJD. NAAR EEN ANDERE WAARDERING VAN MARKT EN OVER- HEID.

Groen van Prinsterer schreef in zijn *Ongeloof en Revolutie* de beroemde regel: 'Men verwachtte een gouden eeuw, maar een ijzeren kwam'. Dit citaat heeft, zoals u wel zult vermoeden, met name betrekking op de Verlichtingsdenkers aan de vooravond van de Franse Revolutie. Het was een manier van denken die geheel en al was gericht op de rationele opbouw van een nieuwe ideale samenleving van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Groen waarschuwde daar uitdrukkelijk tegen: vroeg of laat loopt zo'n concrete utopie uit op dictatuur. En hoe heeft hij daarin, denk bijvoorbeeld aan het Russische communisme, gelijk gekregen! Dat geloof in de blauwdruk van een rationeel vormgegeven mechanisch perfect werkende wereld is door de historie afgestraft en na de val van de muur van Berlijn dan ook duidelijk op zijn retour.

Maar, zo rijst de vraag: geldt dat nu ook voor de daaraan ten grondslag liggende manier van denken, dus voor een rationeel-mechanische kijk op de menselijke samenleving? Het antwoord kan niet anders dan een nadrukkelijk 'nee' zijn. Nog steeds zien veel politici en wetenschappers immers de moderne samenleving als een samenstel van al dan niet goed in elkaar passende *mechanismen*. Denkt u maar aan termen als het planmechanisme, het democratisch mechanisme, en niet te vergeten het marktmechanisme. Op dat instrumentele vlak tekent zich trouwens ook nog steeds de belangrijke tegenstelling af tussen het democratische socialisme en het liberalisme, waarbij het socialisme waar mogelijk voorrang geeft aan democratische planmechanismen en het liberalisme aan het marktmechanisme. Uit hetzelfde denken komt ook een moderne term als marktwerking voor. Ik hoop dat u daarin het instrumentele element onmiddellijk herkent; het is de visie op de markt als een soort operationele machinerie.

Een duidelijke illustratie van hoe levend dit type van denken nog is valt bijvoorbeeld te ontwaren in het in 2007 gepubliceerde rapport van de Teldersstichting (VVD) *Vertrouwen in de markt. Naar een liberaal privatiseringsbeleid*. De conclusie van het rapport is dat alleen wanneer tegelijkertijd aan een aantal scherpe voorwaarden is voldaan - zoals dat de dienst of het product essentieel is voor de samenleving, de aanbieder over een monopoliepositie beschikt, en het om een stabiele vorm van levering gaat - een overheidsdienst- of overheidsproduct nog te overwegen valt. Voor het overige luidt de leus: privatiseren, dus: het marktmechanisme ruimer toepassen! Het primaat, de voorrang ligt dus overduidelijk bij de markt; de overheid is alleen een tweederangs-

instantie.

En de Wiardi Beckmanstichting (PvdA)? Wel, die redeneert net andersom. Alle zaken van algemeen belang behoren van huis uit door de publieke sector te worden behartigd, tenzij kan worden aangetoond dat onder de nodige voorwaarden de markt het beter, efficiënter doet. Twee posities die in de praktijk elkaar overigens soms gemakkelijk naderen - zoals in een paars, instrumenteel getoonzet compromis-akkoord.

Het reformatorisch gedachtengoed, en daarmee ook het christelijk-sociale maatschappijbeeld is echter anders getoonzet. Het is bewust op een andere grondslag gebouwd, en juist in deze tijd kan daar niet genoeg op worden gewezen. Hierin treffen we niet primair een mechanisch samenlevingsbeeld aan, maar een organisch maatschappijbeeld. Het is de visie op de samenleving als een levend lichaam, waarin de verschillende leden op elkaar zijn aangewezen, een lichaam waarin dus de hand niet kan zeggen tegen de voet: 'ik heb jou niet nodig', en waarin juist de zwakke onderdelen met groter respect worden tegemoet getreden, zoals Paulus schrijft. Het is vanuit die Paulinische achtergrond dat christelijk-sociale pioniers bijvoorbeeld voor arbeiders het recht opeisten van een zodanig loon dat ze hun eigen gezin konden onderhouden; dat Kuyper en later Gerbrandy pleitten voor meer arbeidersmedezeggenschap en bedrijfsorganisatie - u hoort daarin terecht het woord 'orgaan', orgaanvorming -; en dat in de jaren dertig de Nederlandse overheid overging tot het publiekrechtelijk verbindend verklaren van arbeidsovereenkomsten die door de vrije organisaties van werkgevers en werknemers werden gesloten. Een mijlpaal!

Natuurlijk is van deze door en door Bijbelse samenlevingsvisie ook misbruik gemaakt. Het fascisme in de jaren dertig van de vorige eeuw hing bijvoorbeeld een *organicisme* aan, waarin alles in dienst moest staan van een door de staat en de partij geleide organische samenleving. Maar laten we toch het nog steeds levende kind niet met dit vuile badwater weggoeien. Nog steeds blijkt het immers van grote waarde dat we vooral in tijden van nood de samenleving als een op-roep-bare samenleving kunnen zien, waarin mensen en instellingen worden opgeroepen ook voor elkaar verantwoordelijkheid te nemen, en daarover ook jegens elkaar rekenschap af te leggen: een verantwoordelijke samenleving, 'a responsible society'. Het wordt vaak vergeten, maar ook het Nederlandse poldermodel is primair uit die christelijk-sociale traditie geboren, ook al heeft Wim Kok in het buitenland wel eens wat anders gesuggereerd.

Vandaag gaat het vooral over de gewijzigde taak van de overheid en de plaats van de markt in een moderne samenleving. U zult begrijpen

dat ik daarbij bewust in deze zelfde traditie wil blijven staan; de traditie dus van een maatschappij, waarin mensen, ook via hun organisaties en instituties, primair op elkaar zijn aangewezen. Het typisch-reformatorische woord 'roeping' duidt daar al op. De roepingsvisie op de menselijke arbeid, die nog in het Nederlandse woord 'beroep' behouden is gebleven, gaat zowel op Luther als op Calvijn terug. Maar weinigen weten nog, dat in diezelfde geest Calvijn zich niet alleen over de overheid (de burgerlijke regering), maar ook over de markt uitsprak. In een van zijn preken omschrijft hij het marktverkeer van zijn dagen als een uiting van menselijke gemeenschap en een teken van Gods genade, *'une signe de la grace de Dieu'*. Dat klinkt wellicht verrassend, maar het is niet zo verwonderlijk als u de achtergrond van die uitspraak kent. Het is de visie van Calvijn op onszelf als door God geschapen mensen. God, zo zei Calvijn, heeft mensen niet zo verschillend gemaakt om ons aan elkaar ongelijkwaardig te laten zijn. Integendeel, juist door toedoen van al hun verschillen zijn mensen des te meer op elkaar aangewezen, en kunnen ze elkaar ook dienen in wat ze aan goederen en diensten aanbieden en van elkaar vragen. De markt is daardoor een uiting van menselijke gemeenschap en 'teken van de genade van God', ze mag de plaats zijn van onderlinge menselijke ontmoeting en dienstverlening. Zoals ook de overheid er ons ten goede is geldt dat ook voor de markt. Je hoeft dus niet helemaal niet uit te gaan van het primaat van de markt of dat van de overheid. Er moet veeleer sprake zijn van onderling dienstbetoon.

De moderne markt

Kun je de visie van Calvijn en van de christelijk-sociale beweging van de vorige eeuw ook nog doortrekken naar het heden? Ja, dat vind ik nog steeds, en u zult het nog wel merken in het vervolg van mijn betoog. Maar daar wil ik wel bij zeggen, dat dan steeds voorzichtigheid geboden is. Vooral omdat de moderne markt anders is en anders functioneert dan in Calvijns tijd. Veel markten zijn anonieme markten geworden. Het zijn veelal geen echte plaatsen van ontmoeting meer. Onder invloed van het moderne denken zijn ze in de laatste twee eeuwen steeds meer tot autonome en onpersoonlijke mechanismes verhard. Mocht Calvijn het element van ontmoeting en onderlinge dienstbaarheid in de markt waarderen en ook prefereren, de klassieke economen zoals Adam Smith - en nog sterker de latere neo-klassieke economen - verfoeiden juist dat element van onderlinge ontmoeting. Want dan komen mogelijk schadelijke coalities tussen producenten of consumenten tot stand, en dat zou markten huns inziens imperfect maken. Alleen pure en perfecte markten kunnen werken als zuivere evenwichtsherstellende mechanismes tussen vraag en aanbod; en dat is nog steeds het ideaalbeeld van

de meeste economisten. Het is een visie, een denkwijze die overigens wel grote praktische gevolgen heeft gehad. Want daardoor is ook de economische werkelijkheid goeddeels naar die opvatting gaan staan. Ze is steeds meer mechanistisch ingekleurd.

Wat betekent dat voor onze eigen kijk op markten, hier en nu? Wel, toch wel op z'n minst dat we moderne markten, en daarmee ook het moderne doelbewuste streven naar meer marktwerking, in onze tijd normatief-kritisch dienen te benaderen. Normatief-kritisch, zoals we dat ook in de school van de nu 75-jarige beweging voor calvinistische wijsbegeerte hebben geleerd. Steeds moet de vraag worden gesteld: om welk *soort* markt gaat het? Is daarbij sprake van een economische normativiteit in de brede zin des woords? Een mechanistische term als vrije marktwerking is in sommige opzichten op zichzelf al een teken aan de wand – een teken van versmalling.

Het voorgaande brengt ons, denk ik, als vanzelf bij een visie op de moderne markt die niet alleen oog heeft op haar enorme positieve groeimogelijkheden. We zullen dan ook de moed moeten hebben om de intrinsieke *beperkingen* onder ogen te zien van de vele moderne, mechanisch-werkende, onpersoonlijke markten, namelijk dat ze niet meer zijn dan instituties van *vraag, aanbod en prijs*. Drie beperkingen wil ik met name noemen:

- a) De eerste beperking is aan de *vraagkant* gelegen. Die beperking luidt: *Geen moderne markt zal een behoefte vervullen wanneer er geen sprake is van een koopkrachtige vraag*. Vanzelfsprekend, zult u zeggen. Maar wat heeft deze beperking ongelooflijke gevolgen! Want de meest dringende behoeften op deze wereld zijn vaak de behoeften van de armen, van degenen die geen of onvoldoende koopkracht hebben. Hun behoeften worden door de markt uitgesloten, terwijl de behoeften van de rijkere en meest betalenden juist bij voorrang worden vervuld. Hier vinden we een van de belangrijkste aanwijzingen, dat het moderne marktmechanisme echt iets anders is en anders werkt dan de markten uit de tijd van Calvijn. Daar kregen mededogen en barmhartigheid nog wel een kans. Maar in de moderne markt is dat in feite goeddeels uitgesloten.
- b) De tweede beperking ligt aan de *aanbodzijde* van de moderne markt. Die beperking luidt: *Er komt op de moderne markt geen enkel aanbod tot stand, wanneer daar geen voldoende geldelijke beloning tegenover staat*. Een pure en volledige markteconomie kent bijvoorbeeld geen voorzieningen als vuurtorens en stoplichten, want daaraan valt niets te verdienen. Ieder schip en iedere

verkeersdeelnemer moet maar voor zichzelf zien wat er van komt. Maar ook diensten of voorzieningen om bijvoorbeeld het milieu te redden, komen in een markteconomie pas dan tot stand, wanneer bedrijven er letterlijk en figuurlijk brood in zien. De consequentie van de intrinsieke aanbodbeperking van markten is dus dat je, met name als je de overheid verre wil houden, aan vrijwel alles wat echt nodig is een prijskaartje moet hechten. Anders blijft het aanbod zonder meer uit.

- c) De derde beperking is gelegen in de *prijskant* van het marktgebeuren. *De markt kan en zal vanuit zichzelf geen waarde toekennen aan iets wat niet geprijsd is.* Wat betekent dat in een samenleving als de onze, waarin we terecht juist vaak de meeste waarde toekennen aan wat geen prijs heeft? Wel, het houdt in dat al die waarden of diensten vanuit het marktgebeuren zullen worden behandeld en waar mogelijk ook benut als iets met de prijs van 'nul'. Het is vrij-te-geef, en zal dan ook als vrij-te-geef worden gebruikt. De voorbeelden hiervan zijn talloos. Het is vanuit die prijs-van-nul filosofie, dat gifbelten konden ontstaan; in de natuur kan je immers zonder verbodsbepalingen vrijelijk dumpen. Beroepsziekten kwamen vroeger veel voor, maar zijn er deels nog steeds als een gevolg van de mogelijkheid onbetaald lasten op werknemers af te wentelen. Denk ook aan de overlast van geluid, stank, bodem- en luchtverontreiniging voor de omwonenden. Maar de gevolgen van deze inhoudelijke marktbeperking reiken nog veel verder. Denk bijvoorbeeld aan vormen van reclame die nietsontziend ook aan kinderen schadelijke behoeften opdringen. Vanuit het oogpunt van een normloos marktmechanisme heeft immers de psychische en lichamelijke gezondheid van de potentiële klanten geen enkele financiële waarde. Het zijn kosten die je kunt incalculeren tegen een prijs van nul.

Tegenwichten

Maar bestaan er dan in onze maatschappij geen tegenwichten tegen die reeks van aan de markt verbonden beperkingen? Ja, gelukkig nog wel. De intrinsieke beperkingen van het marktmechanisme worden heel vaak gedempt en soms ook teruggedrongen door een nog steeds heersend besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen; door de rol van goed gedrag en loyaliteit in de concurrentiestrijd; door de positief-kritische invloed van consumenten; en niet in de laatste plaats door de invloed van een goede regelgeving van plaatselijke overheden en van de centrale overheid. Zelfs de vrees voor toekomstige juridische claims kan in dit opzicht een positieve rol spelen - gelukkig maar. Maar laten we daarbij vooral niet vergeten, dat

de belangrijke balans tussen de intrinsieke beperkingen van markten enerzijds en die aanwezige tegenwichten anderzijds een heel delicate balans is, en soms zelfs een riskante balans die doorslaat. Twee redenen wil ik daarvoor noemen.

In de eerste plaats is er reden voor blijvende waakzaamheid omdat onze economische orde - die ik zeker niet over de hele linie wil bekritisieren - nog steeds een zodanige mate van marktconcurrentie kent dat bedrijven zich als ware gedwongen voelen tot voortdurende kostenverlagingen; bedrijven worden als het ware aangezet om steeds de uiterste grenzen van vraag, aanbod en prijs op te zoeken. Bij de meeste bedrijven blijft daardoor het parool 'niets voor niets' en 'zoveel mogelijk voor iets'.

De tweede reden voor blijvende waakzaamheid en behoedzaamheid is echter nog dringender. Die hangt samen met het feit dat de heersende *mentaliteit* in onze samenleving voortdurend aan het veranderen is. Het lijkt er sterk op dat de dominante mentaliteit steeds minder doortrokken is van gevoelens van solidariteit, van mededogen, van loyaliteit en voorzorg, en dat daarbij veeleer de maximale verkrijging van het eigen individuele materieel geluk voorop staat. In een samenleving die zich verslingert aan een maximale particuliere welvaarts-groei en daarom een maximale marktwerking voorstaat, worden niet alleen de gevolgen van al die marktbeperkingen steeds minder goed opgevangen omdat de tegenwichten beginnen te ontbreken. Bovendien treden dan, omdat economische groei nu eenmaal 'moet', ook de beperkingen van de markt steeds meer onverhopen aan de dag.

Zo kan als vanzelf een samenleving ontstaan, waarin - ik ga opnieuw met u de drie beperkingen na -

- a) er nauwelijks meer aandacht is voor de behoeften van mensen die geen koopkracht meebrengen, zoals de behoeften van onverzekerden, van mensen op wachtlijsten en van armere landen die over onvoldoende valuta beschikken. S.v.p. vooral geen aanvullende koopkracht voor bijstandstrekkers, werklozen en achterblijvenden, want die verhogen onnodig via belastingen en premies de productiekosten van bedrijven, en remmen zo onze concurrentiekracht. Beperk ook de ontwikkelingshulp, of schaf die liever af!
- b) In zo'n samenleving wordt ook steeds meer elk aanbod achterwege gelaten of verwaarloosd dat zich niet op korte termijn terugverdient, zoals het onderhoud aan de natuur, aan wegen, aan wijken, aan het spoor-net. Of het wordt zogenaamd weer winstgevend gemaakt door het te privatiseren, terwijl in de gezondheidszorg de zwaarste risico's voor eigen rekening van de 'klanten' wordt gelaten.

- c) En, ten slotte, slaat in vrijwel alle sectoren van de samenleving de mentaliteit toe dat alles waar geen prijs voor staat, zoals de nog vrije natuur en het geheel van de menselijke gevoelens, ook vast wel winstgevend –te benutten valt. De privacy komt onder zware druk te staan. Ik wees er al op, dat dan de gezinssfeer steeds vaker met agressieve reclame binnengedrongen wordt om de vraag naar het eigen product te vergroten. En in de VS - het land waarin het gevangeniswezen goeddeels is geprivatiseerd; dat heet goedkoper te zijn, als je maar niet vraagt naar de privacy van de gevangenen -, daar is, zoals u weet, de verkiezing van een nieuwe president vooral een kwestie geworden van geld en politieke beloften aan lobby's en donoren. *How to make the president*, luidt dan de slogan. Wat een contrast met een doorleefde organisch-getoonzette samenleving!

Een organisch samenlevingstype kent, zoals we zagen, een levend samenstel van plichten en verantwoordelijkheden jegens elkaar. Daarin kennen ook de diverse levenssferen 'coram Deo' een eigenstandigheid - u herkent daarin wellicht het beginsel van de 'sovereiniteit in eigen kring'. Maar het is juist die normatieve eigenstandigheid van de levenskringen, zoals politiek en gezin, die nu in toenemende mate vanuit de economische levenskring wordt aangetast. En wel onder het mom dat we nu eenmaal met ons allen de hoogst mogelijke economische groei nodig hebben. Maatschappelijke tegenwichten, waaronder ook een adequaat toezicht op misdragingen, vallen dan goeddeels weg.

Dit alles kan, denk ik, ook nog iets anders worden gezegd. Hoe dynamischer een markteconomie is, hoe meer ze denkt en handelt in termen van stromen: stromen van geld en kapitaal, van goederen en diensten, van investeringen en consumptie. Maar de ons omringende natuur en de menselijke samenlevingsvormen hebben naar hun aard veeleer het karakter van voorraden, van reserves, van gegevenheden, die voor hun behoud ook steeds voorafgaande zorg behoeven. Op deze reserves steunt de kwaliteit van leven en samenleven. Daarom vormt het een dodelijk gevaar wanneer deze voorraden door het expansieve karakter van de economie fundamenteel worden ondergraven of aan een voortgaande commercialisering worden prijsgegeven.

Geld

Voordat ik me met u ga afvragen wat dit alles betekent voor de rol van de overheid en voor de rol van politieke partijen - zoals de ChristenUnie -, wil ik nog één ander element ter sprake brengen. En dat is de mogelijk magische of ideologische kant, die achter het stelselmatig aanjagen en opjagen van onze marktgeoriënteerde groei schuil gaat. Die kant wordt vooral zichtbaar wanneer, zoals in onze tijd, de macht

van geld via de zogenaamd financiële markten een overwegende rol gaat spelen.

Ik veronderstel dat het bij u allen bekend is, dat de huidige economische crisis door een geduchte financiële crisis is voorafgegaan en daaruit ook goeddeels is voortgekomen. Van doorslaggevende betekenis was daarbij de rol van het geld en vooral die van de vrije aanmaak van geld via de kredietverlening van particuliere banken. Jarenlang, tenminste zeven jaar na het jaar 2000, is de geldgroei in de westerse economieën veel groter geweest dan de reële economie nodig had. In de Amerikaanse economie was het zelfs het viervoudige. Het merendeel van dat nieuwe geld - wat vooral gretig werd uitgeleend aan nog gretiger speculanten - werd opgezogen door de markten van tal van nieuwe financiële producten, ook wel derivaten genoemd. Net zolang totdat die enorm opgezwollen financiële ballon op het zwakste punt barstte, namelijk op de hypotheekleningen die met de midden- en laagste inkomensgroepen vaak onder dwang en bedrog waren afgesloten. Een verhaal dus van hebzucht, *greed*.

Maar is het ook niet meer dan dat, is het ook niet een verhaal over het geloof in de magie van het geld, en van het ahternalopen van zelfgemaakte goden? Misschien kent u wel het verhaal van doctor Faust, zoals dat door Goethe in een prachtig drama is verwoord: de wetenschapper die in zijn zucht naar macht toefaf aan alle verleidingen van Mephistofeles in ruil voor zijn ziel. Goethe zelf was destijds Minister van Financiën in Weimar, en daarom is het niet toevallig dat hij Mephistofeles als krachtigste vorm van magie aan Faust het laten drukken van papiergeld aanraadde. Want hoe gemakkelijk is het niet om gebruik, om misbruik te maken van het vertrouwen dat mensen kunnen hebben in zo'n armzalig gedrukt stukje papier! Faust kiest voor die magische weg, en inderdaad, vrijwel alle macht in de wereld valt hem toe - in ruil voor zijn ziel.

Aangemaakt geld, papier, giraal of elektronisch, het vertegenwoordigt nog steeds een enorme macht. En je kunt er nog steeds helemaal in geloven, er zogezegd helemaal voor gaan. Zonder dat bijgeloof zouden de financiële markten ook niet zo machtig, zo dominant hebben kunnen heersen over de reële economie als in de afgelopen jaren. Hedgefonds, private equity-fondsen - ze kochten met van banken geleend geld aandelen op, en maakten zich met behulp van gretige aandeelhouders sterk in diverse aandeelhoudersvergaderingen, waarin ze op korte termijn meer financieel rendement eisten op straffe van bedrijfssluiting, fusie, of verkoop van de minst renderende bedrijfsonderdelen. En wat gebeurde? Complete bedrijven gingen in hun angst óm; ze werden overvallen, of ruilden het eerstgeboorterecht van hun maatschappelijke verantwoordelijkheid voor een schotel financiële

linzenmoes. Er ontstond een jaageconomie, een opgejaagd bedrijfsleven, dat zich steeds meer richtte op al datgene wat het financiële marktmechanisme gebiedt en gebiedt.

Nog steeds is, na de eerste schrik, deze geldmacht weer aan het terugkrabbelen, het aanzien en de kracht van de hedgefonds stijgt weer. Maar wat een kortzichtigheid, wat een diepe dwaasheid schuilt daarachter! Je moet eenvoudig een reële economie nooit uitleveren aan de macht en de magie van het geld! Abraham Kuiper zei eens, dat ook door christenen stelselmatig wordt vergeten dat geld niet behoort tot de geschapen wereld.

Geld is eerst en vooral een *publiek* goed dat tot en met publieke bescherming behoeft. Was het niet de staat die als eerste geld aanmuntte en van een waarmerk voorzag?

De historische fout dat de geldaanmaak vrijwel geheel en ongecontroleerd in handen van particuliere banken is gelegd, zal ons nog lang als een vloek blijven achtervolgen. Tenzij de geldaanwas qua soort en volumegroei van nu af aan volstrekt aan de ketting wordt gelegd.

Hoe actueel dit is, kunnen we zien aan de hand van de zogenaamde extra steun van de Europese lidstaten aan Griekenland, een land dat er met veel uitgeven en oeverloos lenen financieel een potje van heeft gemaakt. Achter die ogenschijnlijke goedheid van de andere Europese staten schuilt natuurlijk hun regelrechte angst. Zonder die hulp zouden namelijk de banken die al dat leengeld aan Griekenland hebben verschaft door wanbetalingen en speculatieve aanvallen failliet kunnen gaan en dat kan ook de Europese pensioenfondsen en de euro zelf bedreigen. 'Die banken moeten dus wel door hun overheden uit de wind worden gehouden', zo heet het dan. Maar dat is dan wèl een herhaling van zetten, want zoals u weet stelden al eerder overheden, ook de Nederlandse, zich voor hun banken garant. Kan dat zo doorgaan? Nee, dat kan natuurlijk niet. En dat is niet alleen omdat na de nieuwe leningen en geldinjecties de staatskassen van de Europese landen leeg beginnen te lopen. Het is ook omdat zich steeds meer het beruchte verschijnsel van 'moral hazard' gaat voordoen. Dat wil zeggen dat banken er op gokken dat hun overheden hen steeds wel weer uit de puree zullen willen halen, en daaraan de euvele moed ontlene om zich opnieuw in riskante posities te begeven. Daar komt hoe dan ook een einde aan. Het is een uiterst veeg teken, dat nu zelfs de Europese Centrale Bank de slechte leningen van Griekenland opkoopt; dat land moet daardoor wel de illusie krijgen dat je, als de nood opnieuw aan de man komt, toch wel weer een reddende hand toegestoken zult krijgen. Maar dat op de pof leven van anderen bedreigt nu rechtstreeks ook de andere Europese economieën. Ik voorspel dan ook een soort titanenstrijd in het komende jaar. Ofwel het lukt de Europese staten nog

nét om de begrotingstekorten terug te dringen, en daarnaast ook nog de commerciële banken en de speculanten in de financiële markten te remmen en te temmen door nieuwe scherpe regels en verbodsbepalingen. Ofwel de financiële markten en de banken ontspringen opnieuw de dans en hernemen hun speculatieve operatie met een levensgrote euro-crisis als gevolg. Wanneer daardoor mogelijk de Europese Unie uiteenvalt, wel, dat zou pas echt een blijf zijn van de onafgebroken zegetocht van het Mammonisme binnen de reële economie.

Overheidstaak

Maar daarmee ben ik meteen aan mijn sluitstuk toegekomen, aan de rol van de overheid en van de politiek. Wat kan een overheid nog, wat kunnen staten nog bedwingen in een zo sterk op hol geslagen samenleving? Als de overheid, als de Europese overheden, al die beperkingen en uitwassen van markten moeten blijven opvangen en pareren, dus nu ook die van de financiële marktmechanismen, leidt dat dan niet tot een onoverzienbare overheidstaak? Vroeger of later zal dan de overheid zelf onder die last onherroepelijk bezwijken. We leven daarom in een tijd van de teloorgang van het mechanistische wereldbeeld: dit wereldbeeld kan de grote problemen van deze tijd niet voldoende aan.

Mede vanwege dit wezenlijke gevaar wil ik vandaag opnieuw aandacht vragen voor de kracht van een op gelijkwaardigheid gebaseerde organische of verantwoordelijke samenleving - een samenleving waarin ook de overheid haar oorspronkelijke taak kan blijven vervullen, die van de zorg voor het algemeen belang in de zin van de publieke gerechtigheid, ook en juist in de sfeer van mogelijke uitwegen uit de diverse crises waarvoor we nu staan.

Ook binnen een organische samenleving komt dus aan de eigen roeping van de overheid nog steeds een wezenlijke plaats toe, zij heeft een belangrijke corrigerende en waar nodig sturende taak. Een samenleving waarin de overheid functioneert als een soort restpost, als een slaperdijk wanneer andere dijken doorbreken, doet tekort aan de oorspronkelijkheid en de kracht van haar roeping: een roeping tot rechtshandhaving, waarbij zij terecht ook met de nodige machtsmiddelen is toegerust.

Ik noemde al de onopgeefbare taak van de overheid rond de bescherming van een publiek goed zoals de geldvoorziening. Maar onder haar oorspronkelijke roeping, de behartiging van publieke gerechtigheid, hoort ook de (mede-)zorg voor de ons omringende natuur; de zorg dat ook armere mensen in waardigheid kunnen leven; de zorg voor de weerbaarheid van de samenleving tegen gevaren van buiten; en de zorg voor het behoud van een voldoende mate van lichamelijke en psychische gezondheid van alle inwoners, of ze nu autochtoon zijn of

niet. Dit zijn de kerntaken van elke overheid die in Bijbelse zin recht wil doen aan allen, en dat recht ook metterdaad handhaaft door regels te stellen en daarvoor ook belastingafdracht af te dwingen.

Maar de vraag herhaalt zich: is dat voldoende in een samenleving die primair uit is op de bevordering van het materiële particuliere eigenbelang van mensen via autonome markten, en die zelfs goede publieke voorzieningen vanuit dat gezichtspunt zo nodig afbreekt? Mocht dat nog een open vraag zijn, dat is nu zeker niet meer het geval. Want nu komen op onze samenleving bovendien wereldcrises af.¹

Het woord 'crises' valt, en het valt helaas in het meervoud. Want was het maar zo, dat we alleen met een financiële en een economische crisis te maken hadden. Er is meer aan de hand. Nieuwe, andersoortige crises zijn al wereldwijd aanwezig of op komst. En ze vragen om een tijdig en passend antwoord, omdat ze ook de levensmogelijkheden bedreigen van onze eigen kinderen en kleinkinderen.

De tijd laat niet toe die snel naderende crises allemaal afzonderlijk toe te lichten, maar dat hoeft ook niet. Want het hoofdkenmerk van die naderende crises is niet zozeer hun zelfstandigheid, als wel hun toenemende sterke verbondenheid. Een van de grootste bedreigingen van de naaste toekomst van de wereld is bijvoorbeeld de voedselcrisis. Dat is een crisis die zich afspeelt rond een sterk toenemende vraag naar voedsel in de wereld en een veel trager verlopend aanbod. Die vertraging van de voedselproductie ontstaat zowel door de gevolgen van klimaatverandering - de milieucrisis dus - alsook door de sterke opkomst van bio-energie tengevolge van onze grote energie-behoefte (de naderende energiecrisis). De wereldgraanprijzen zijn tussen 2006 en 2008 al verdrievoudigd. Het is een stijging die nu nog wordt gedempt door de huidige economische wereldcrisis, maar ze komt na het herstel ervan subiet terug. Hoe zal het dan gaan met de armen in de wereld die zulke hoge prijzen onmogelijk zullen kunnen betalen? Want nu al zijn tal van landen, vooral de rijkere, bezig om over het rond van de wereld hun eigen voedselzekerheid en hun eigen energievoorziening veilig te stellen, waarbij ze zich ook nog op eventuele militaire confrontaties voorbereiden (de zogenaamde veiligheidscrisis).

De crises in deze wereld houden dus sterk verband met elkaar. En het merkwaardige feit doet zich voor, dat ze allemaal in meer of mindere mate te maken hebben met ons leven op een veel te grote voet. Wij claimen zoveel, wij willen zoveel voor onszelf, we hebben zo ontzaglijk veel nodig aan milieugebruiksruimte, aan voedsel, energie en grondstoffen.

Samenlevingsberaad

Dit zijn situaties die niet alleen een nader internationaal overleg nodig maken. Ze vergen ook een dringende oproep vanuit de politiek, een apèl op de gehele samenleving als een volwassen en levend organisme, om de nodige voorzorgsmaatregelen te bespreken, te aanvaarden en vervolgens ook te verdragen. De tijd is, anders gezegd, gekomen voor een breed *samenlevingsberaad*, zo mogelijk in Europees verband maar zeker ook in nationaal verband. Een maatschappelijk beraad, dat dient te gaan over de transitie, de overgang van onze economieën naar een meer duurzame en minder op consumptiegroei gerichte samenleving, en waaraan ook een passende geldvoorziening dienstbaar moet worden gemaakt. Daarvoor is een mate van sociaal-economische zelfbeperking nodig waarmee je een bevolking niet zomaar kunt overvallen, denk aan Griekenland. Ook bedrijven en vakbonden dienen opnieuw op hun verantwoordelijkheid te worden aangesproken, naast agrariërs en consumenten, lokale overheden en burgerlijke bewegingen, ouderen en jongeren. De tijd is voorbij dat we met ons allen steeds opnieuw voor de komende dreigingen kunnen wegvlugten. De politieke agenda van vandaag mag, zoals ook het Vlaams-Nederlandse platform voor een duurzame en solidaire economie (Green and Fair Economy) nadrukkelijk bepleit, echt niet langer beperkt blijven tot een discussie over minderheden, de AOW, en een al dan niet blijvende hypotheek-aftrek.

Het moderne mechanische wereldbeeld suggereert, dat we onze toekomst nog steeds het best kunnen overlaten aan het marktmechanisme en aan het voortschrijdend technisch inzicht. Maar verantwoordelijke politici weten wel beter. Wanneer zoals nu de grote wereldproblemen, de voedselcrisis, de financiële crisis, de armoedecrisis, de milieu- en economische crisis, op elkaar ingrijpen en elkaar bovendien nog versterken, is het de tijd om bij zinnen te komen, om deze beklemmende realiteit als volwassen mensen onder ogen te zien. Zoals de verloren zoon in de gelijkenis van Jezus eerst in alle nuchterheid tot zichzelf moest komen, voordat hij de weg naar het vaderhuis weer terugvond.

Het gaat vandaag om de keuze tussen om een nuchter realisme versus een gemakzuchtig idealisme. De centrale vraag van nu is daarom anders dan in de tijd van Groen. De centrale vraag van nu is, of, terwijl velen onder ons nog een gouden eeuw verwachten, de komst van een nieuwe ijzeren eeuw nog wel te voorkómen valt. Maar het antwoord op deze vraag is onveranderd gebleven. Wij zijn met andere woorden, woorden van Groen, opnieuw “genoodzaakt goed te wezen”.

LEVE DE MARKT, MAAR WEL IN DE ECONOMIE CO-REFERAAT DOOR PETER MULDER

Mijn visie op economie begint bij mijn visie op de mens. De mens is tot veel in staat. Tot veel goede dingen, en tot veel slechte dingen. De mens is creatief, zelfbewust, leert van zijn fouten en helpt de ander. De mens is ook destructief, naïef, hardleers en egoïstisch. Ik zie dat bij mezelf, bij mensen om mij heen en op het 8-uur journaal. Het is een oud inzicht, dat voor zover mij bekend nergens beter is opgetekend dan in de Bijbel: de mens is bijna goddelijk, met een wil tot het goede, maar ook met een diepgewortelde neiging tot het kwade. Geloof in de vooruitgang is daarom logisch en vaak goedbedoeld², maar het is ook naïef. Zo leert het journaal, zo leert de geschiedenis, en zo leert de Bijbel.

De financieel-economische crisis heeft de schaduwzijde van de menselijke natuur weer eens pijnlijk aan het licht gebracht. Geldzucht is de wortel van de crisis; volgens iedereen waren de bankiers geldzuchtig, en volgens de bankiers was iedereen het – en beide is waar. Zeker voor een Bijbellezer is er niets nieuws onder de zon: hebzucht is de wortel van kwaad. Ook Goudzwaard wijst ons er nog eens op, en voegt eraan toe dat zelfs magische of ideologische krachten ons parten spelen: zie het dwangmatige, opgejaagde karakter van marktgeoriënteerd groeidenken en de samenhang tussen verschillende crises (voedselcrisis, klimaatcrisis, financiële crisis, energiecrisis). Uiteindelijk is hiervoor maar één afdoende remedie, en dat is bekering.³ Goudzwaard spreekt van een noodzaak tot inkeer alvorens we de weg naar het vaderhuis terug kunnen vinden. Ik ben dat met hem eens. Als Bijbellezer weet ik dat je niet én God én Mammon kunt dienen.⁴

Maar we zijn hier vanavond op uitnodiging van een politieke partij, en de vraag is wat een politicus hier mee moet. Oproepen tot bekering horen mijns inziens namelijk thuis in de kerk, niet in de politieke arena. In de politiek gaat het primair om rechtshandhaving en bescherming van inwoners. Dat is een bescheiden en tijdelijke taak. Ik motiveer dit vanuit de idee dat de politieke dimensie van het Koninkrijk van God een eschatologische kwestie is, een zaak van de toekomst dus. Tot het einde van de geschiedenis valt Gods Koninkrijk samen met het navolgen van Jezus in een wereld die andere goden maakt en volgt, met alle risico's van dien voor het eigenbelang van de christen. Navolgen van Jezus kan ook als je van politiek je beroept hebt gemaakt, maar

ik geloof niet dat de Nederlandse overheid geroepen is om mee te bouwen aan Gods koninkrijk, en dat politici dus de plicht hebben om de Nederlandse staatsburgers op te roepen tot inkeer. Goudzwaard heeft me verzekerd dat hij inkeer verstaat in termen van bij zinnen komen, realistisch zijn, en dat bekering van mensen geen verantwoord politiek startpunt biedt. Dat stelt gerust. Rest nog wel de vraag of dit ook voor de ChristenUnie geldt. Bijvoorbeeld, hoe verhoudt dit punt van Goudzwaard's betoog zich tot het Christenunie beginsel dat de overheid Gods eer dient hoog te houden in de publieke samenleving? Is herstel van normen en waarden volgens de ChristenUnie niet een overheidstaak?

Hoe dit ook zij, wat de ChristenUnie nodig heeft is een concrete, nuchtere en onderscheidende politieke visie op het ordenen van de economie vanuit een christelijke inspiratie. Ik vind de economische visie van de ChristenUnie vooral te onsamenhangend, en als gevolg onvoldoende spannend. Met de PvdA wordt gezegd dat de sterkste schouders de zwaarste lasten moeten dragen, met de VVD wordt gezegd dat ondernemers ruimte moeten hebben. Soms is het links, soms rechts, en soms is het onnavolgbaar – zoals in geval van het recente voorstel om in een tijd van recessie tijdelijk de belastingen te verhogen. Ook in de analyse van Goudzwaard mis ik onvoldoende concrete handvaten voor een eigen ChristenUnie geluid op het terrein van de economie. Het uitwerken van een dergelijke visie vergt meer tijd en ruimte dan hier en nu beschikbaar. Toch schets ik u graag de contouren van mijn denkrichting.

1.

Lang leve de markt! Immers, de mens is creatief, zelfbewust, leert van zijn fouten en helpt de ander. Het marktmechanisme stimuleert deze eigenschappen in het economische verkeer, beter dan welk ordeningsprincipe ook. Tegelijk beteugelt de markt de schaduwzijden van de mens. De tucht van de markt dwingt de egoïstische mens tot dienstbaarheid aan de medemens, het dwingt de destructieve mens tot efficiënte omgang met schaarse natuurlijke bronnen, het dwingt hardleerse mensen om het de volgende keer beter te doen, en het dwingt luie mensen om hun van God gegeven talenten te ontplooiën en hun eigen brood te verdienen. Goudzwaard is daarom naar mijn mening per saldo te negatief over de markt. Zeker, hij citeert met instemming Calvijns visie dat de markt een uiting is van menselijke gemeenschap, een plaats van onderlinge menselijke ontmoeting en dienstverlening en zelfs een teken van Gods genade(!). Maar Goudzwaard is snel in zijn constatering dat onze markten anders zijn dan die in Calvijns da-

gen en de rest van zijn lezing getuigt, evenals veel van zijn oeuvre, van wantrouwen aangaande de markt. Dat is niet nodig naar mijn mening. Het empirische bewijs ligt voor het oprapen. Sinds de dagen van Calvijn is de armoede in Europa enorm gedaald, de levensverwachting spectaculair gestegen, en alle lagen van de bevolking hebben enorm veel meer kansen gekregen om hun talenten te ontwikkelen. En dat vooral dankzij de ontwikkeling van markten in wisselwerking met technologische en wetenschappelijke ontwikkeling. Menig economisch probleem is niet het gevolg van teveel aan marktwerking, maar van het gebrek daaraan. Dankzij gebrek aan marktwerking is in menig arm land de meerderheid van de bevolking de facto werkloos, staat er op een gemiddelde werkdag ongeveer 200 km file in de ochtendspits, kunnen we gratis het milieu verpesten, komen economisch zwakkeren moeilijk aan een woning terwijl zij meebetalen aan de woonlasten van rijke mensen, en is de gezondheidszorg veel duurder dan nodig – om maar eens wat te noemen.

2.

Pure en perfecte markten bestaan niet; economie gaat over imperfecte markten en economische wetenschap idem dito. Dat markten imperfect zijn heeft allerlei oorzaken, waaronder de mogelijkheid van afwenteling van kosten op derden, gebrek aan informatie bij marktpartijen, en de ondeelbaarheid van netwerken (denk aan snelwegen, spoorwegen, energie- en waterleidingen). Daar komt bij dat de mens niet uitsluitend geneigd is tot het goede, zoals betoogd. Als het ook maar even kan, wentelt de burger de kosten die hij maakt af op het milieu, volgende generaties, de burens of andere weggebruikers; bankiers wentelen risico's af op belastingbetalers. In principe kan de markt degenereren tot een plek waar de mens de mens tot een wolf is – helaas zijn er voorbeelden genoeg. Daarom geldt: een goede markt vereist een goede marktmeester. Zonder een duidelijk afgebakend speelveld, heldere spelregels en strenge scheidsrechters geen goede competitie. De taximarkt in Amsterdam en het speelveld van banken kenmerken zich door gebrek aan goede regels, marktmeesters en scheidsrechters. Een christelijke politieke partij moet niet verbaasd zijn dat er dan chaos ontstaat – dat soort van naïviteit is meer iets voor liberalen. Een christelijke politieke partij moet de oplossing vervolgens niet zoeken in het overnemen van de handel door de marktmeester – dat is meer iets voor socialisten. Zowel liberalen als socialisten streven naar vrijheid en gelijkheid. Dat verdient waardering. Maar de achilleshiel van zowel het liberale als het socialistische wereldbeeld is m.i. een te optimistische visie op de mens. Bijna alle mensen hebben goede bedoelingen, maar alle mensen hebben slechte neigingen. Zoals gezegd,

de tucht van de markt is een probaat middel om die slechte neigingen te beheersen en in goede banen te leiden. Maar soms bestaat de markt niet, en meestal is ze imperfect. Dan grijpt afwenteling van kosten om zich heen, zoals ook Goudzwaard constateert. Maar we doen mijns inziens onvoldoende met deze problematiek als we vooral blijven hameren op de beperkingen van de markt. En ook een nieuw samenlevingsberaad, zoals Goudzwaard voorstelt, is volgens mij ontoereikend: tijdens zo'n beraad prevaleren naar verwachting de goede bedoelingen, terwijl de slechte neigingen in de economische praktijk vervolgens zomaar weer boven kunnen komen. Burgers, bankiers en taxichauffeurs zijn mensen, en dus is het zaak om duidelijke grenzen te stellen en te bewaken opdat niet de hele samenleving de dupe wordt als slechte neigingen de goede bedoelingen verdringen.

Zonder de noodzaak van inkeer en de inspiratie van een samenlevingsberaad in twijfel te willen trekken zou ik dus vooral willen kritisch willen kijken naar de rol van de overheid in deze. We weten immers al veel langer dan de huidige crisis dat markten niet perfect zijn; waar was de overheid al die tijd? De overheid kan in veel gevallen veel doen aan de logische negatieve gevolgen van imperfecte markten, lees: de afwenteling van kosten. De ChristenUnie zou zich daarom altijd en overal in moeten zetten voor het tegengaan van afwenteling van kosten in de tijd en in de ruimte. Oftewel de klant betaalt, en de vervuiler eveneens. Economen spreken hier van het internaliseren van externe effecten: de rekening voor de negatieve effecten van mijn economisch handelen op het milieu, volgende generaties, de buren of andere weggebruikers moet door mij worden betaald – kwestie van marktwerking. Maar dat doe ik, en alle weggebruikers, buren en kooplui met mij, alleen als de marktmeester het organiseert en een scheidsrechter het afdwingt – kwestie van regulering. Een overheid die in het marktreglement afziet van sancties op willekeurig storten van chemisch afval, roekeloos rijgedrag en geluidsoverlast verzaakt zijn primaire taak. Hetzelfde geldt voor een overheid die afziet van het creëren van een markt voor weggebruik en CO₂-uitstoot. En het geldt ook voor een overheid die banken zo groot laat worden en zoveel risico laat nemen dat het risico van faillissement kan worden afgewenteld op belastingbetalers.

Hier ligt dus een belangrijke taak voor een politieke partij. De overheid dient ervoor te waken dat het kwaad van mensen hele systemen infecteert. Dat is wel beschouwd een beperkte taak die overwegend negatief van aard is – maar daarom niet minder belangrijk, en bovendien ingewikkeld genoeg. We moeten tenslotte ook niet vergeten dat de overheid bestaat uit mensen. Mensen die behalve in staat zijn tot

veel goede dingen, ook in staat zijn tot veel slechte dingen. Goudzwaard gaat uitgebreid in op marktfalen, en terecht, maar vermeld niet dat er ook zoiets is als overheidsfalen. Marktfalen leidt tot afwenteling, overheidsfalen leidt niet zelden tot nog engere dingen. Daarom dient de handel en wandel van zowel marktpartijen als overheidsfunctionarissen te worden gereguleerd en gecontroleerd. Daarmee is niet gezegd dat regels de route zijn naar een betere moraal of zelfs inkeer bij burgers en bankiers. Voor dat laatste moeten we vooral kijken naar terreinen van het leven die noch tot de overheid noch tot de markt gerekend kunnen worden.

3.

Denken in termen van de dichotomie 'markt versus overheid' is stom. Allereerst omdat het een valse tegenstelling is. De staat kan niet zonder de markt in het creëren of vergroten van (primair elementaire) levensmogelijkheden voor haar inwoners – zie het faillissement van de voormalige Sovjetunie. De markt kan ook niet zonder de staat als marktmeester – zie het recente faillissement van banken. Denken in termen van markt versus overheid is daarnaast ook stom omdat de samenleving een variëteit aan levenssferen kent: rechtspraak, justitie, gezin, onderwijs, zorg, verenigingen en sport, kerken, et cetera. Margaret Thatcher, politieke aartsmoeder van het neoliberalisme, heeft ooit gezegd: *there is no such thing as a society*. Dat lijkt me aantoonbaar onjuist. Bovendien: zowel de markt als de overheid zijn voor hun goed functioneren, ja zelfs voor hun overleven, afhankelijk van genoemde variëteit aan levenssferen. Noch economisch handelen, noch overheidsoptreden is in gezonde vorm denkbaar zonder normen, waarden, vertrouwen, goed geschoolde mensen, rechtvaardige rechtspraak, enzovoort en zo verder. Ik ben het volledig met Goudzwaard eens als hij stelt dat genoemde levenskringen een 'normatieve eigenstandigheid' hebben en dus niet gedomineerd mogen worden door de wetten van de markt of de wetten van de overheid. Het laatste beseffen we vrij goed: we houden niet van de overheid achter onze voordeur. Maar het eerste lijkt lastiger: scholen, ziekenhuizen, sportverenigingen en woningbouwcorporaties zijn het afgelopen decennium steeds vaker en steeds meer georganiseerd als waren het bedrijven. Deze commercialisering van de samenleving heeft zeker te maken met neoliberale ideologie en afgodendienst. Maar het heeft ook heel praktisch te maken met afgenomen afhankelijkheden tussen mensen – kerk en familie zijn nu eenmaal minder nodig dan vroeger om te overleven, dankzij toegenomen welvaart. Hoe dan ook, als wij ons onderwijs, ons gezin, onze rechtspraak, onze kerk en onze relaties gaan organiseren volgens de wetten van

vraag en aanbod, dan zijn we de weg kwijt. Ik kan me iets voorstellen bij de gedachte dat het onbehagen in onze samenleving veel te maken heeft met het terechte gevoel van mensen dat hier iets niet klopt.⁵

4.

Marktwerking dient dus niet het samen leven te ordenen, maar het economische leven. En in het economische leven is marktwerking vervolgens middel, geen doel. Doel is het creëren of vergroten van (primair elementaire) levensmogelijkheden: kans op voedsel, onderdak, onderwijs en zinvol werk, voor zoveel mogelijk mensen, zowel in de tijd (over generaties) als in de ruimte (over de hele wereld), en in harmonie met onze natuurlijke leefomgeving inclusief het welzijn van dieren. Maximale groei van het Bruto Nationaal Product (BNP) is een stom doel waar een christelijke politieke partij verre van moet blijven.⁶

5.

Economisch zwakke partijen op de markt verdienen bescherming van de overheid. Vertrouwen op liefdadigheid van burgers alleen is niet genoeg, daarvoor heeft de mens teveel slechte neigingen. Via door de overheid georganiseerde en afgedwongen inkomenshervdeling ontvangen mensen die niet kunnen werken een basisinkomen dat voorziet in primaire levensbehoeften als voedsel, onderdak, en medische zorg. Mensen die wel werken hebben recht op minimum aan loon en voorwaarden voor veilig en gezond werken. Mensen die werkloos (dreigende) raken verdienen ondersteuning bij het garanderen of creëren van kansen op economische zelfstandigheid; het gaat dus om meer dan een uitkering. Voorzien in primaire levensbehoeften vereist inkomen, maar ook kansen om zelf inkomen te verdienen.⁷ Bovendien: omdat ook economisch inactieve burgers mensen zijn, moet behalve met hun goede bedoelingen ook rekening gehouden worden met hun slechte neigingen bij het ontwerpen van goede regelingen voor inkomenssteun.

Met bovenstaande ingrediënten kan de CU zich denk ik een concrete, nuchtere en onderscheidende economische visie eigen maken. Mede naar aanleiding van het integratiedebat heeft de ChristenUnie zich al een opvallend consistente en tolerante visie eigen gemaakt ten aanzien van het vraagstuk aangaande de verhouding tussen tolerantie, vrijheid en de taak van de overheid. Kort samengevat: binnen de grenzen van de wet garandeert de overheid maximale vrijheid van haar burgers, ook als opvattingen van burgers ingaan tegen principes van de eigen partij of die van (een deel van) de eigen achterban.⁸ Zo kan de ChristenUnie, nota bene als christelijke partij, luchtig omgaan met actuele rep-en-

roer over bouw van moskeeën, dragen van hoofddoekjes et cetera, en is zij op dit punt in feite veel toleranter dan menig andere partij die zichzelf een toonbeeld van tolerantie acht. Zoiets is mijns inziens ook mogelijk en wenselijk als het gaat om de economische visie van de ChristenUnie: binnen de lijnen van het door regering en parlement vastgestelde speelveld garandeert de overheid maximale economische vrijheid van haar burgers, ook als daarmee gevestigde belangen in (een deel van) de eigen achterban worden aangetast.

De praktijk en de documenten leren dat een heel aantal van deze ingrediënten reeds in het economisch gerecht van de ChristenUnie zijn verwerkt. Maar de smaak kan beter – dit vraagt om aanpassingen en bovenal meer samenhang in het samenstellen en opdienen. Ik noem ter afsluiting een paar concrete handvaten voor het ontwikkelen van een eigen, samenhangende en spannende politieke lijn op het terrein van de economie.

- Commercialiseer de economie. ‘Normatieve eigenstandigheid’ van levenssferen (sovereiniteit in eigen kring) betekent immers niet alleen dat economische wetten niet leidend zijn in kringen van onderwijs en zorg et cetera, maar ook dat ze wél leidend zijn in de sfeer van productie, consumptie en handel. Dus gaarne veel minder verstoring van de soevereine economische sfeer door overheidsinmenging via subsidies, tariefmuren en bureaucratie. Dus in principe geen steun aan scheepsbouw, DAF, Fokker, boeren, hypotheekafnemers et cetera, en nog eens heel kritisch kijken naar EU structuurfondsen voor regionale ontwikkeling. Daarentegen wél graag en snel marktwerking op de (snel)weg en bij milieuvervuiling. Paradoxaal genoeg betonen vooral rechtse partijen als VVD en CDA zich nogal eens voorstander van het buitenspel zetten van de markt, onder andere in de landbouw, op de snelweg, bij wonen en bij vervuiling. De verklaring: verdedigen van gevestigde belangen van de achterban. Het zou de ChristenUnie sieren als zij gevestigde belangen achter in haar woordenboek zet en zonder schroom op al deze punten liberaler is dan de zogenaamde verdedigers van de vrije markt.
- Maak duidelijke regels en stel goede scheidsrechters aan. De Amsterdamse taximarkt en de banksector zijn exemplarisch: de problemen daar zijn vooral het gevolg van gebrek aan regels en een slecht presterende marktmeester die voortdurend in zijn handelen beperkt wordt door een slap parlement dat vatbaar is voor lobby’s van gevestigde belangen. Iets dergelijks speelt ook bij belangrijke kwesties als vergroening van de energievoorziening en de landbouw. Het zou de ChristenUnie sieren als zij ook op dit punt gevestigde belangen

achterin haar woordenboek zet en zonder schroom op al deze punten linkser is dan de socialisten en duurzamer dan de groenen.

- Stop de commercialisering van de samenleving. Rechtspraak, justitie, gezin, onderwijs, zorg, verengingen en sport, kerken, et cetera hebben economische aspecten, maar zijn geen economie. Er is enerzijds geen reden om de economische aspecten van deze levenssferen van marktwerking uit te sluiten: de markt werkt natuurlijk prima bij de inkoop van meubilair voor ziekenhuizen en scholen. Maar anderzijds: als marktwerking leidt tot lagere kwaliteit van zorg of onderwijs, dan is dat jammer van de marktwerking. Of er bij een geprivatiseerd postbedrijf nog plaats is voor een postbode wordt bepaald door de bijdrage van de postbode aan het voortbestaan van de onderneming. Of er in een ziekenhuis nog plaats is voor een verpleger of in een school voor een lerares, dient echter te worden bepaald door de bijdrage van deze verpleger of lerares aan de kwaliteit van de zorg respectievelijk het onderwijs.⁹ Het is bovendien goed om te realiseren dat het economisch volstrekt logisch is dat in een steeds welvarender land relatief steeds meer geld wordt uitgegeven aan sectoren als zorg en onderwijs.¹⁰ Dat laatste is *an sich* dus primair een fenomeen in plaats van een probleem. Daar komt bij, zoals gezegd, dat zowel overheid als markt groot belang hebben bij een goede moraal, vertrouwen en kennis – en die groeien en bloeien in *such a thing as society*. Tenslotte: zelfs als je het puur economisch bekijkt zijn onderwijs en zorg niet alleen kostenposten, ze leveren bovenal erg veel op: banen, inkomen, arbeidsproductiviteit, creativiteit. Investeren dus in deze sectoren.
- Kijk verder dan de landsgrenzen bij het beschermen van de kansen van economisch zwakke partijen op de markt en het tegengaan van afwenteling. Een steeds verder globaliserende wereld betekent dat het economische speelveld een steeds globaler karkater krijgt. Klimaatbeleid, milieubeleid, energiebeleid, voedselbeleid en monetair beleid zijn Europese en mondiale kwesties. Een christelijke politieke partij die haar verantwoordelijk neemt pakt deze zaken dus niet aan op het niveau van Meppel of Den Haag, maar stuurt haar beste mensen naar Brussel en Straatsburg. De EU-scepsis in de gelederen van de CU is hier een zeer problematische sta-in-de-weg. Het trekken van lijnen langs nationale grenzen is vooral iets voor de PVV, christenen hebben als het goed is meer met het doorbreken en relativeren van grenzen – het is tenslotte dit jaar niet voor de eerste keer Pinksterfeest.

Peter Mulder is onderzoeker en docent economie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

EINDNOTEN

- ¹ De tekst uit de drie voorgaande alinea's is vanwege de tijd weggelaten bij het uitspreken van de lezing.
- ² Zie bijvoorbeeld Jeffrey Sachs, *Het einde aan de armoede. Hoe we dit doel binnen twintig jaar kunnen bereiken*. Rotterdam: Uitgeverij Lemniscaat, 2005.
- ³ De noodzaak tot reflectie op en verandering van ons mens- en wereldbeeld als antwoord op genoemde crises, klinkt de laatste tijd vaker. Zie bijvoorbeeld Klaas van Egmond, *Een vorm van beschaving*, Zeist: Uitgeverij Christofoor, 2010; en Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, Rotterdam: Uitgeverij Lemniscaat, 2010. In zijn boek typeert Achterhuis het (neoliberaal) vrije marktdenken als een ideologische macht die een utopie nastreeft, zijn remedie is een voorstel voor bekering tot klassieke deugden als moed en zelfbeheersing. Daarmee vertoont zijn analyse opvallende overeenkomsten met het denken van Goudzwaard en is er welhaast een seculiere variant van, overigens zonder Goudzwaard te noemen.
- ⁴ Zie o.a. *Mattheus 6:24, Kolossenzen 3:5*.
- ⁵ Ik besef dat hier nog denkwerk verricht moet worden, vooral ten aanzien van de vraag hoe economische principes zo te verbinden met de verschillende niet-commerciële levensferen dat de 'normatieve eigenstandigheid' van deze levenssferen behouden blijft zonder dat inefficiëntie en bureaucrativering vrij spel hebben.
- ⁶ Terzijde: niet onbelangrijk is de gedachte dat de overheid wellicht nog het meeste baat heeft bij een hoger BNP omdat dit de basis is voor belastinginkomsten, en daarmee voor macht. Desondanks worden steeds vaker en concreter voorstellen gedaan voor alternatieve indicatoren. Een recent en toonaangevend voorbeeld is het werk van Nobelprijswinnaars Joseph Stiglitz en Amartya Sen in opdracht van de Franse regering; zie <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr> In Nederland worden deze ontwikkelingen vooral gevolgd door het CBS, hetgeen steun verdient.
- ⁷ Zie het denken van Amartya Sen in termen van een 'capaciteitsbeginsel'.
- ⁸ Zie de Groen van Prinstererlezing 2009 door André Rouvoet, politiek leider van de ChristenUnie. André Rouvoet, *Macht dienstbaar maken aan gerechtigheid*, Amersfoort: WI ChristenUnie, 2009.
- ⁹ Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat kwaliteit van zorg en onderwijs, in het algemeen, beter is te waarborgen in een kleinschalige dan in een grootschalige omgeving. De trend naar groot-

schaligheid in deze sectoren gedurende de afgelopen decennia is vooral gemotiveerd vanuit efficiëntie overwegingen en minder vanuit kwaliteitsoverwegingen. Het is bovendien zeker niet klip en klaar dat grootschaligheid in zorg en onderwijs altijd tot lagere kosten leidt, onder andere vanwege de inherente toename in bureaucratie. Dit heeft m.i. deels te maken met de 'normatieve eigenstandigheid' van deze sectoren die eenvoudig kopiëren van organisatieprincipes uit het bedrijfsleven niet toestaat.

- ¹⁰ Dit staat bekend als de wet van Baumol (naar de econoom William Baumol). Uitgangspunt van de redenering is dat stijging van de arbeidsproductiviteit in een sector leidt tot reële loonsverhogingen. Vervolgens geldt dat i) niet-commerciële diensten als zorg en onderwijs van nature arbeidsintensief zijn en een geringere toename van de arbeidsproductiviteit kennen dan de meest commerciële sectoren waar productieprocessen zich lenen voor mechanisering en automatisering, en ii) de lonen in de niet-commerciële sector meegaan met de opwaartse trend van de lonen in de commerciële sectoren vanwege rechtvaardigheidsoverwegingen en de noodzaak tot werven en vasthouden van personeel. Door deze opwaartse loonontwikkeling, die slechts ten dele wordt gecompenseerd door een stijging van de productiviteit, worden zorg en onderwijs (maar ook vergelijkbare commerciële diensten zoals die van kappers en schoenmakers) relatief steeds duurder.

LITERATUUR

B. Goudzwaard e.a. 2009 *Wegen van hoop in tijden van crisis. Armoede, milieubederf, onveiligheid, financiële malaise*. Serie Verantwoording. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn (een uitbreiding en bewerking van: B. Goudzwaard 1981 *Genoodzaakt goed te wezen. Christelijke hoop in een bezeten wereld*. Kampen: Kok)

G. Groen van Prinsterer 2008 (1847) *Ongeloof en Revolutie*. Bewerkt en ingeleid door Arie Kuiper en Roel Kuiper; serie Klassiek Licht, onder redactie van Koert van Bekkum en Herman Selderhuis. Barneveld: Nederlands Dagblad

